

Д. А. ГАБІНЕТ

Дмитро Анатолійович Габінет, старший викладач Хмельницького університету управління та права, аспірант Інституту законодавства ВРУ

ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕЙ ПРО ФОРМУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ П. І. ЧИЖЕВСЬКОГО

Розбудова незалежної, правової та демократичної держави в Україні потребує врахування не тільки передового досвіду сучасних демократичних держав, а й вивчення та узагальнення теоретичних і практичних здобутків у галузі історії вітчизняного державотворення.

Особливу цінність в цьому контексті становлять напрацювання щодо форми української держави представників української політичної та наукової еліти, які були очевидцями державотворчих процесів періоду Української національної революції 1917–1921 рр., а також подій, які відбулись в Україні після ліквідації її незалежності.

Чільне місце серед останніх належить Павлу Івановичу Чижевському (1860, Гадяч – 17.04.1925, Женева) – політичному і громадському діячу, члену Української радикально-демократичної партії і Товариства українських поступовців, послу і члену української фракції у 1 і 2-й Державних Думах, члену Української Центральної Ради від Полтавської губернії, члену Центрального Комітету Української партії соціалістів-федералістів, члену екзильного уряду УНР у Тарнові¹.

На жаль, на даний момент теоретична спадщина П. Чижевського залишається практично не дослідженою, виняток становлять наукові доробки В. Кубійовича, О. Білоуська, О. Єрмака та В. Ревегука, але їх праці акцентують увагу переважно на описі життєвого шляху П. Чижевського та його політичній біографії.

Метою цієї статті є висвітлення та аналіз поглядів П. Чижевського на майбутнє української держави, форму її державного правління, устрою та режиму.

Джерельною базою дослідження є статті П. Чижевського, надруковані у віденському часописі «Воля» за 1921 р., а також численні статті – спомини про П. Чижевського, що вийшли друком у тижневику «Тризуб» від 24 квітня 1927 р.

Будучи непримиренним прихильником здобуття незалежності української держави, П. Чижевський обґрунтовував думку про те, що зазначена держава обов'язково мала будуватись на республіканських засадах².

Саме з огляду на це П. Чижевський вдається до гострої критики конституційного проекту Є. Чикаленка, в якому останній стверджував ідеї про необхідність побудови монархічної української держави, яку очолив би «якийсь варяг, що прийшов би зі своєю гвардією і зі своїми «фахівцями» чи «спецами», оскільки український народ, на його думку, з одного боку, ще не досяг такого рівня освіченості, щоб збудувати власну державу, а з іншого – мав власну державність тільки тоді, коли її організовували вихідці з-за кордону, що стало об'єднавчим чинником і зводило нанівець міжусобну боротьбу за владу між українцями.

Разом з тим, Є. Чикаленко був одним із прихильників розбудови України на федеративних засадах, коли б гарантувалась можливість справжнього самоврядування населення, організованого на основі дотримання демократичних принципів³.

Зваживши на це, П. Чижевський писав: «Отут шановний автор (від авт. – Є. Чикаленко), здається мені, помиляється, бо для державного будівництва потрібен народний розум, а його в нашого селянина не бракує. Крім того, збудувати місцеве самоурядування на демократичних засадах можливо ще тяжче, ніж республіканський загальнодержавний центр. Швейцарські селяни, які заснували багато сот років тому Швейцарську Республіку, були майже всі неграмотні.

Гадаючи, що визволити Україну від напасті може тільки чужоземний князь, «Варяг», Є. Чикаленко робе з нашої батьківщини не суб'єкт, а об'єкт, і хто зна, чи діждемося ми коли таких умовин, щоб отим «об'єктом хто зацікавився.

Отже і загальнодержавний центр Української Держави повинен бути республіканським...»⁴.

Окрім конституційного проекту Є. Чикаленка П. Чижевський піддав прискіпливому аналізу ідеї щодо майбутнього української держави, висловлені такими його сучасниками як: О. Вілінський, С. Дністрянський, С. Золотаренко, К. Білокриниченко тощо⁵.

Результатом цього аналізу став власний конституційний проект, запропонований П. Чижевським, яким автор надав систематизованого нормативного вигляду своїм думкам з приводу майбутньої моделі розбудови української держави, які висловлювались ним до того у публіцистичному стилі на сторінках різних періодичних видань еміграційної преси.

У тексті «Конституції Української Держави» П. Чижевський запропонував іменувати Україну «Українською Федеративною Республікою»⁶.

Як писав сам автор: «Звичайно, для назви держави можна було б найти якісь свої слова, але «федеративний» і «республіка» – слова остільки відомі й остільки прищепилися до мов усього світу, що можна задовольнитись й ними»⁷.

Як бачимо з запропонованої назви української держави, П. Чижевський поділяв думку значної кількості представників української інтелектуальної еліти початку ХХ ст., які наслідуючи думки «славнозвітного поводиря української думки ... – М. П. Драгоманова»⁸, обстоювали ідеї побудови майбутньої незалежної української держави, але обов'язково держави федеративної.

Сам П. Чижевський називав себе «федералістом, – федералістом не в сенсі бажання чи потреби федеруватися з Московщиною, Польщею, або іншою якою державою, а в сенсі федералізації внутрішнього життя самої української Держави»⁹.

Федеративний устрій для України П. Чижевський вважав найкращим тому, що він окрім демократизації суспільного життя, встановлення справжнього народовладдя на місцях в більшою мірою відображав би історичні й економічні умови розвитку окремих територій, що сприяло б зміцненню соборності України, її прогресу і поступу.

Зазначену думку він стверджує, наводячи приклад Галичини, яка «жила своїм окремим економічним та історичним життям протягом кількохсот років, і через те вона охоче увійде до складу Соборної України як суверенна окрема область, передавши деяку частину своїх державних прав спільному українському урядові, але вона не згодиться бути розпорошеною на повіти й потонути, розпливтися в спільному українському морі»¹⁰.

Структурно «Конституцію Української Держави» П. Чижевський поділив на 3 розділи: «Загальні постанови», «Про громадян та їх права й обов'язки», «Власти У.Ф.Р.», які об'єднали у собі 34 артикули¹¹.

У тексті «Конституції» П. Чижевський зазначав, що: «Українська Федеративна Республіка складається з суверенних областей: Східної Галичини, Холмщини, Київщини, Поділля...»¹². Як бачимо, текст документа не містить вичерпного переліку адміністративно-територіальних одиниць майбутньої української держави. Це можна пояснити, на нашу думку, тим, що П. Чижевський, створюючи конституційний проект в еміграції для фактично неіснуючої держави, не мав змоги чітко передбачити, які землі увійдуть до майбутньої «Української Федеративної Республіки», або вже у складі новоствореної держави, як писав сам автор: «...які області, по вільній згоді зречуться од частини своїх суверенних прав в межах, означених Конституцією, – на користь спільної держави»¹³.

Разом з тим, на думку П. Чижевського, ідеалом, якого слід прагнути, є українська держава у складі таких областей як: «1. Східна Галичина; 2. колишня Угорська Україна (*від авт. – Закарпаття*); 3. українська частина Буковини; 4. Холмщина; 5. українська частина Полісся; 6. українська частина Бесарабщини; 7. Волинь; 8. Поділля; 9. Київщина; 10. Херсонщина; 11. Чернігівщина – без частин повітів з білоруським та московським населенням; 12. українська частина Курщини; 13. українська частина Вороніжчини; 14. Полтавщина; 15. Харківщина; 16. Катеринославщина; 17. Таврія – без південної частини Кримського півострова; 18. Кубань; 19. частина української Чорноморії, яка не увійшла до складу Кубані; 20. українська частина Ставропільщини»¹⁴.

При цьому необхідно зауважити, що зазначені території П. Чижевський свідомо називав не краями, не землями і не округами, а «областями», оскільки вважав це слово українським і більш давнім за походженням, ніж інші відомі у світі назви адміністративно-територіальних одиниць, а також таким, що цілком відповідало традиціям державного устрою, запропонованого ще М. Драгомановим¹⁵.

Окрім безпосереднього визначення областей, що мали увійти до складу новоствореної української держави «Конституція» також чітко визначала компетенцію загальнофедеративної влади.

Зокрема, обсяг діяльності органів влади Української Федеративної Республіки обмежувався: проголошенням війни і ухваленням миру; зносинами з «чужосторонніми» державами з питань політичних, торговельних, економічно-господарських та інших, що стосуються інтересів усієї держави, або інтересів окремої області, коли вона звернулася з відповідним проханням до загальнофедеративних органів влади; питаннями організації армії і флоту; питаннями спільних державних фінансів, до яких П. Чижевський відносив – державну митницю, державний банк і його відділи, державну скарбницю, чеканку металевих і видачу (емісію) паперових грошей, складання і виконання щорічних кошторисів держави щодо оподаткування населення для загальнодержавних потреб; питаннями, пов'язаними з загальнодержавними залізничними та водними шляхами, поштою, телеграфом і телефоном, а також питаннями встановлення загальнодержавних мір – довжини, площі, обсягу, ваги та ін. Окрім цього, до компетенції органів влади Української Федеративної Республіки мали належати питання Всеукраїнської Національної Академії, Національного Музею та інших просвітницьких інституцій, що мають загальнодержавне значення. У виключній компетенції держави мала б знаходитись і охорона винаходів, а також інших об'єктів інтелектуальної власності¹⁶.

Щодо компетенції областей, то «Конституція Української Федеративної Республіки» визначала її лише в загальних рисах, відносячи до повноважень органів обласного управління питання: організації місцевого самоврядування; освіти; санітарії; ветеринарії; «величезної більшості» різних галузей народного господарства; обласних шляхів, пошти, телеграфу і телефону; пожежної безпеки; організації сільського господарства. Цікаво, що, на думку П. Чижевського, до повноважень обласних органів влади мали належати і питання, пов'язані із прийняттям усього масиву нормативно-правових актів у сфері кримінального і цивільного законодавства¹⁷. Ми бачимо, що в цьому питанні конституційна модель П. Чижевського певною мірою нагадує конституційну модель США, яка на той момент вже достатньо яскраво продемонструвала свою ефективність та стабільність.

Мабуть, врахувавши державницький досвід США, П. Чижевський висловив і ідею про визначення конкретного обсягу повноважень областей, а також механізму їх реалізації в обласних конституціях, які, виходячи із «принципів федералізму, могли бути неоднаковими, аби тільки вони не порушували постанов Федеральної Конституції»¹⁸.

Відповідала практиці державного будівництва у США та інших найрозвинутіших країнах тогочасного світу ідея розподілу влад, яка знайшла своє відображення і в конституційному проекті П. Чижевського.

Зокрема, визначалось, що владу Української Федеративної Республіки представляють: Всеукраїнська Національна Рада – влада законодавча; Генеральний Секретаріат з Гетьманом Всієї України на чолі – влада виконавча; Генеральний Федеральний Суд – влада судова.

Всеукраїнська Національна Рада мала б складатись з двох частин, одна з яких обиралась прямим, всенародним голосуванням, а друга призначалась обласними радами¹⁹.

Це наводить на думку, що таким чином П. Чижевський намагався забезпечити під час прийняття законодавчих рішень узгодженість інтересів як усього населення країни, так і окремих адміністративно-територіальних одиниць. Але при цьому він пішов не шляхом створення двопалатного парламенту, де ревізію на відповідність інтересам суб'єктів федерації того або іншого законодавчого акта проводять депутати верхньої палати, представники окремих адміністративно-територіальних одиниць, а спробував оптимізувати законодавчу процедуру через перетворення однопалатного парламенту на певний законодавчий дискусійний центр, який одразу мав продукувати рішення, прийнятні для найширшого загалу населення Української Федеративної Республіки.

Що ж стосується глави держави – Гетьмана Всієї України, то, як писав сам П. Чижевський, він взяв за основу модель інституту президента, яка існувала на той момент у Франції (*від авт. – мова йде про Третю республіку у Франції*)²⁰, за якої, як відомо, президент обирався Національними зборами та був наділений широким колом повноважень: від укладення договорів з іноземними державами до призначення і зміщення міністрів, дипломатів і вищого командного складу армії²¹.

Такий вибір П. Чижевського був зумовлений побоюванням того, щоб «після кількарічних повстань, невдалих спроб «соціалізацій» і «комунізацій», анархії, повного занепаду економічно-господарського життя» не прийшов час для реакції, за якої можуть «підняти голову всі монархічні настрої на Україні, про які можна сказати, що більшість з них ворожі самій ідеї української державності». І саме за цих обставин, на думку П. Чижевського, президент, обраний всенародним голосуванням, наділений усією повнотою виконавчої влади, може «перескочити, як це колись зробив Луї Наполеон, від республіки до абсолютного монархізму»²².

З огляду на це «Конституція Української Федеративної Республіки» передбачала, що Гетьман Всієї України обирається на п'ять років Всеукраїнською Національною Радою, яка для цього поповнюється представниками від повітових рад по одному від повіту.

Щодо обсягу повноважень «Гетьмана», то він був главою уряду, «Головним Отаманом війська та флоту», «репрезентував» державу на міжнародній арені, мав право накладати вето на закони, прийняті Всеукраїнською Національною Радою.

Разом з тим, уряд залишався відповідальним за свою діяльність перед Всеукраїнською Національною Радою, яка могла віддати його за неналежне виконання своїх обов'язків до «суду Генерального Федерального Суду»²³.

Чітко було визначено склад, порядок формування та компетенцію Генерального Федерального Суду.

Він мав складатися з 40 «Генеральних Суддів», що, як і Гетьман, мали обиратися на п'ять років Всеукраїнською Національною Радою, яка для цього поповнювалася представниками від повітових рад по одному від повіту, при цьому одна п'ята частина Генеральних Суддів мала оновлюватися щороку.

До повноважень Генерального Федерального Суду належала перевірка за скаргами приватних осіб, органів місцевого самоврядування або обласних рад, законів, виданих Всеукраїнською Національною Радою та обласними радами, на предмет їх відповідності конституції; вирішення усіх суперечностей, що могли виникнути між областями, між областями та Українською Федеративною Республікою, між приватними особами та органами місцевого самоврядування, з одного боку, та областями і Українською Федеративною республікою – з іншого; притягнення до суду членів уряду Української Федеративної Республіки; розгляд екстериторіальних справ відносно усіх областей (наприклад, злочини, вчинені на флоті)²⁴.

Щодо питань організації судової влади на місцях, то вони мали бути вирішені на рівні конституцій окремих областей, хоча П. Чижевський вважав, що судова система мала бути побудована за моделлю, коли найнижчою судовою інстанцією були б мирові судді, які мали діяти на місцевості з населенням від 20 до 30 тисяч осіб, при цьому мирові судді обов'язково, на відміну від царської Росії, повинні були мати юридичну освіту. Апеляційною інстанцією по вироках мирових суддів мав стати повітовий суд, а в якості касаційної інстанції потрібно було створити Найвищий Обласний Суд, який мав складатися з 25 суддів, що обиралися б на п'ять років розширеним, за рахунок представників повітових рад, складом Обласної Ради²⁵.

Таким чином, ми бачимо, що за формою правління майбутня незалежна українська держава мала бути парламентсько-президентською республікою.

Необхідно відмітити також і демократичний характер державного режиму, який у «Конституції Української Федеративної Республіки» обстоював П. Чижевський.

Так, на рівні основного закону він не лише пропонував закріпити положення про те, що повнота влади в Українській Федеративній Республіці належить усьому народові, тобто «усій сукупності громадян, що

досягли 20 річного віку», а і надав чітке роз'яснення, що повнота влади виявляється у праві законодавчої ініціативи; у праві ухвалювати чи скасовувати шляхом безпосереднього народного голосування будь-які закони, видані Всеукраїнською Національною Радою; у праві ухвалювати Конституцію і вносити до неї зміни.

Окрім цього, усім громадянам незалежно від статі, віросповідання і «народності» гарантувались: рівність перед законом; рівність політичних і майнових прав; недоторканість особи, житла, листування; свобода совісті і віросповідання; свобода думки; свобода зібрань та об'єднань; користування рівним активним та пасивним виборчим правом; користування рідною мовою «в церкві, школі, в громадських, обласних та загально-державних інституціях». Заслугує на особливу увагу і положення про заборону «ганебної», як писав П. Чижевський, смертної кари.

Отже, П. Чижевський став одним з ідеологів побудови незалежної Української держави. При цьому незалежна держава Україна мала існувати у формі Української Федеративної Республіки, побудованої на широких демократичних засадах, за яких громадяни держави незалежно від статі, віросповідання та національності мають не задекларовану, а реальну здатність брати участь в управлінні державними справами.

Окрім того, створена на федеративних засадах Україна мала стати державою, де, враховуючи глибинні ментальні та культурно-історичні особливості, були б забезпечені реальні можливості для розвитку кожної адміністративно-територіальні одиниці, органи влади яких мали бути наділені максимальним обсягом повноважень щодо впорядкування власних справ, а федеральний (центральный) уряд володів би обмеженим чітко визначеним конституцією обсягом правомочностей.

У цілому, концепція побудови майбутньої незалежної української держави, сформульована П. Чижевським, стала вагомим внеском до теоретичного та ідеологічного обґрунтування необхідності існування незалежної української держави та пошуку найбільш оптимальної форми її організації, що зумовлює подальший дослідницький інтерес до цієї теми як в розрізі комплексного дослідження еволюції поглядів на форму української держави в історії вітчизняної політико-правової думки, так і в рамках окремої наукової розвідки, пов'язаної з вивченням та аналізом творчого доробку П. Чижевського.

¹ *Чижевський П. І.* [Електронний ресурс] / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревегук // Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ ст.) Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=3380>; Енциклопедія українознавства в 10 т. / Гол. ред. проф., д-р В. Кубійович. – Перевидання в Україні, Львів: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Фонд духовного відродження ім. Митрополита Андрея Шептицького. – Т. 10. – 2000. — С. 3748; П. Чижевський (некролог) // Тризуб. – Париж. – 1927. – Ч. 17–18. – С. 26.

² *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 2. – Ч. 9/10. – С. 334.

³ *Чикаленко С.* «Де вихід?» // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 2. – Ч. 3/4. – С. 99–105.

⁴ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 2. – Ч. 11/12. – С. 413.

⁵ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 2. – Ч. 9/10. – С. 333–334.

⁶ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 3. – Ч. 1/2. – С. 7.

⁷ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 2. – Ч. 11/12. – С. 413.

⁸ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 2. – Ч. 9/10. – С. 335.

⁹ Там само. – С. 334.

¹⁰ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 2. – Ч. 11/12. – С. 410.

¹¹ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 3. – Ч. 1/2. – С. 7–11.

¹² Там само. – С. 8.

¹³ Там само. – С. 8.

¹⁴ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 2. – Ч. 11/12. – С. 411.

¹⁵ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 2. – Ч. 11/12. – С. 411.

¹⁶ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 3. – Ч. 1/2. – С. 8.

¹⁷ *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 3. – Ч. 1/2. – С. 11.

¹⁸ Там само. – С. 8, 11.

¹⁹ Там само. – С. 10.

²⁰ Там само. – С. 6.

²¹ *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Вид. 6-е, доп. – К.: Атіка, 2007. – С. 276.

²² *Чижевський П.* Основи української державности // Воля. – Відень. – 1921. – Т. 3. – Ч. 1/2. – С. 6.

²³ Там само. – С. 10.

²⁴ Там само. – С. 10–11.

²⁵ Там само. – С. 5.

Резюме

У статті розглядаються питання, пов'язані із творчою спадщиною активного учасника українського національного руху першої чверті ХХ століття П. І. Чижевського. Автором проаналізовано погляди П. І. Чижевського на форму державного правління, форму державного устрою та форму державного режиму майбутньої незалежної української держави.

Ключові слова: Чижевський, форма української держави, форма державного правління, форма державного устрою, форма державного режиму.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с творческим наследием активного участника украинского национального движения первой четверти XX века П. И. Чижевского. Автором проанализировано взгляды П. И. Чижевского на форму государственного правления, форму государственного устройства и форму государственного режима будущего независимого украинского государства.

Ключевые слова: Чижевский, форма украинского государства, форма государственного правления, форма государственного устройства, форма государственного режима.

Summary

Problems connected with a creative heritage of P. I. Chyzhevskiy, the active participant of the Ukrainian national movement of the first quarter of XX-th century are considered in the article. The views of P. I. Chyzhevskiy on the form of state administration, state system and a form of state regime of the future independent Ukrainian state are analyzed by the author.

Key words: Chyzhevskiy, form of the Ukrainian state, the form of the state administration, the state system form, form of state regime.

Отримано 27.09.2011

К. В. ГОРОБЕЦЬ

*Костянтин Валерійович Горобець, здобувач
Національного університету «Одеська юридична
академія»*

ЦІННІСНО-НОРМАТИВНІ СКЛАДОВІ ПРАВОВОЇ СФЕРИ

Розгляд системних основ правової сфери, її компонентів та складових – одна з центральних тем філософсько-правових та загальнотеоретичних досліджень. При цьому розуміння права як системи утворює надзвичайно широке поле наукового пошуку, у зв'язку з чим запропоновано цілий ряд концепцій, що охоплюють різноманітні грані права.

Водночас сучасна філософія права дедалі частіше звертається до розуміння системності правової сфери в контексті її розгляду як системи, що містить не тільки нормативні, а й позанормативні компоненти. До останніх, в першу чергу, відносяться цінності правової сфери. Звернення до аксіологічної проблематики виявляється тенденційним для сучасної філософсько-правової думки. У цьому зв'язку постає актуальна проблема розгляду ціннісно-нормативних складових правової сфери в контексті системного підходу, виявлення взаємозв'язків нормативних та ціннісних компонентів правової сфери, особливостей їх функціонування, формування та становлення.

Проблематиці системного розуміння правової сфери зокрема були присвячені роботи С. С. Алексєєва, Е. О. Лейста, П. М. Рабіновича та багатьох інших дослідників. Проте слід зауважити, що стрімкий розвиток правової аксіології у вітчизняній та зарубіжній загальнотеоретичній та філософській думці виявляє себе у перегляді традиційних уявлень про компонентний склад права, його структуру, дію та ефективність. У цьому контексті ключове значення мають наукові розробки М. М. Алексєєва, С. І. Максимова, В. С. Нерсесянца, Ю. М. Оборотова, А. І. Овчиннікова. Методологічне значення мають також філософські концепції представників системного підходу (А. П. Овчиннікова, А. І. Уйомова, А. Ю. Цофнаса та ін.).

Застосування системного підходу у сучасній юриспруденції є досить поширеним засобом отримання нових знань про право і державу. Практично в будь-якому дослідженні можна знайти згадку системного підходу, котрий, як правило, розуміється як «розгляд [предмет дослідження] сукупності взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів». Однак частіше за все системність предмета дослідження так і не висвітлено, хоча вона, без сумнівів, існує, як існує системність будь-якого об'єкта.

Показати систему – означає виокремити її компоненти, їхні властивості, взаємозв'язки і так званій концепт – основоположну ідею системи. Саме остання умова не завжди заслуговує на належну увагу в правових дослідженнях, незважаючи на її очевидне першочергове значення. Концепт системи має сенс розглядати як ідею системи, її мету, основне призначення. Відповідно система – це сукупність взаємопов'язаних елементів, що мають певні властивості, на яких реалізуються відношення за деяким концептом¹.

У цьому контексті актуальним є питання про розгляд права як системи. Слід, утім, підкреслити, що словосполучення «право як система» в контексті цього дослідження не є синонімічним щодо категорій «система права» і «правова система», оскільки перебуває у зовсім іншій, більш високій, площині. «Право як система» – це методологічний мета-рівень для зазначених категорій, оскільки вони, наряду з іншими теоретичними конструкціями, входять в одну зі складових права як певної сфери буття та мислення людини – юриспруденцію.